

BROWNING OSZKÁR EMLÉKEZETE.¹

(Születésének századik évfordulóján.)

A magyar pedagógia történetében már régóta helyet kért magának az a kis könyv, amelyben Browning Oszkár cambridge-i egyetemi tanár a nevelés elméleteinek történetét egybefoglalta és amelyet Kármán Mór magyarra átültetve közkincsévé tett mindazoknak, akik a magyar tanári hivatás betöltésére készültek. A könyv angol eredetije hatodfél évtizeddel ezelőtt, 1881-ben, Londonban jelent meg (*An Introduction to the History of Educational Theories*. London, 1881. X és 196 l.); a magyar fordítás 1885-ben első és 1907-ben második kiadásban; az előbbi a fordító megnevezése nélkül, az utóbbi az 1879-i középiskolai tanterv kidolgozójának, Kármán Mórnak nevével látott napvilágot. A kis könyvből mindenki megismerte a szerzőnek eredetileg egy előadássorozatban elmondott nézeteit a különböző nevelési rendszerekről, de csak kevesen tudták, hogy Browning műve angolban mindössze csak egy kiadást ért; azt még kevesebben, hogy a szerzőnek e kis könyvön kívül semmiféle más pedagógiai munkája nem volt, pedig csaknem 25 munkája maradt reánk. Ha mégis ezt a helyet választottam ki arra, hogy Browningot születésének századik évfordulóján bemutassam, teszem ezt azért, mert egyrészt ezen a helyen a magyar tanárság körében használt munkájával kapcsolatban emlékezünk meg róla, másrészt pedig, mert a kis könyv szerzője a valóságban mégis Angliának egyik nagy pedagógusa volt.

Még különösebben fog hangzani, ha bevezetesként azt is megemlítem, hogy a véletlen folytán a szerzőt hamarabb és kezdetben talán jobban ismertem, mint magyarra fordított könyvét, amelyről ő maga büszkén mondotta nekem, hogy az Angliában csak egy, Magyarországon ellenben két kiadásban látott napvilágot. Minthogy azonban a szerző is, tanári pályája is egyik fejezete volt az angol nevelés és oktatás történetének, kellőképpen adva látom a jogcímet arra, hogy születésének századik évfordulóján azon könyvével kapcsolatban, amelyet valamennyien ismerünk, bemutassam a könyvnek szerzőjét is; hogy néhány vonással megfessem az ő alakjában az angol professzor képén kívül az angol neveléstörténetnek azt a fejezetét, melynek fényes keretében Browning Oszkár alakja előtérben állott.

¹ A Magyar Paedagogiai Társaság 1937. január 23-i ülésén tartott felolvasás.

Ha szabad e helyen egy személyi természetű visszaemlékezést előrebocsátanom, meg kell mondanom, hogy a véletlen különös játékaik között egyike volt a legkülönösebbeknek az, amely vele összehozott.

Egyetemi tanulmányaim elvégzése után, történelmi tanulmányaim kiegészítése végett, az egyetem útján kapott állami ösztöndíjjal Angliába készültem. Apponyi Albert gróf vallás- és közoktatásügyi miniszter lekötelező szívességgel adott ajánlólevelet Browning professzorhoz, aki éppen akkor, 1906-ban, az *Eighty Club* előkelő tagjaival együtt ellátogatott Magyarországra. Az elutazás idejét azonban mindaddig ki kellett tolnom, amíg fel nem szólítottak, hogy ha elutazásomat tovább halogatom, ösztöndíjamat elveszítem. A halogatás oka nagybeteg atyámnak lassú halódása volt. Mikor a halasztást nem tűrő, utolsó felhívás atyám halálakor megérkezett, három évtizeddel ezelőtt útra keltem és nemsokára eljutottam Browning dolgozószobájába. Amíg a cambridge-i King's College ősi kőfalait csodálva vártam, hogy bebocsássonak, egy dátum ötlött a szemembe. A professzor ugyanabban az évben, ugyanazon a napon született, mint atyám, akinek ravatalától fájó szívvel útrakeltem. Megdöbbenve léptem át a széles küszöböt. Asztali lámpájának szelid fényköréből egy markáns arcú férfi nyujtotta felém kezét és azt mondotta, hogy már várt reám. Hogy honnan, mióta és hogyan tudott érkezésemről, azt sohasem tudtam meg. Csak azt vettem észre, hogy meleg szeretettel fogad és hogy mindig többet és többet tanulok tőle; hogy egyre szélesebb és szélesebb lett az az ismeretkör, amelyet nem a könyvek, hanem az ő gazdag életének tapasztalatai és tudásának pazarul szórt kincsei bővítettek. Csak ma látom igazán, hogy ismereteim látókörének közepén Browning professzor milyen éles megvilágításban áll előttem és hogy az elismerés mellett mennyi jut a halálnak abban a szerény megemlékezésben, mellyel születése századik évfordulóján igénytelen magyar tanítványa csekély erőivel ím, csak egy halványan égő gyertyalángot tud meggyújtani.

Browning Oszkár Londonban született, 1837. január 17-én. Atyja jómódú sörgyáros volt, aki némes származású őseinek birtokait már nem élvezvén, polgári foglalkozást választott magának. Londonból Windsorba költözve, fiát 1851-ben az Eton College-ba juttatta be, és attól kezdve észlelhető az éghajlat mostohasága ellen küzdő vézna fiúban a rajongás a nemesebb eszmékért, a gyöngye szervezet csendes vonzódása mindenhez, ami szép, magasabb és felemelő volt, a szívós vetélkedéssel együtt, amely az angol ifjúságot annyira kitünteti. Ott érlelődött meg benne az az elhatározás is, hogy tudós pályára lép és megelégszik azzal az ideális védelemmel, amelyet az ő korában már csak ott lehetett megtalálni, ahol a középkori nevelés kezei megmaradtak. Bármennyire csodálkozhatunk is e ma már különösen hangzó megállapításon, még jobban megnőhet e cso-

dálkozás akkor, ha hozzátesszük, hogy az az alapítványi helyet élvező angol ifjú, aki Etonban megállotta helyét, minden akadály nélkül helyet kapott a cambridge-i King's College-ban; aki ez utóbbit is végigjárta, intézetének régi kiváltságai alapján minden további vizsga nélkül megszerezhetette a különböző egyetemi grádusokat; végül e fokozatok birtokában joga volt az intézetben lakást igényelni, hogy egész életét a tudománynak szentelve, nyugodt kényelemben töltsse.

Browning Oszkár ezt a pályát választotta, amelyet különben Angliában ma is kevesen választanak. Gyermekkorától kezdve végigjárta Eton és Cambridge kollégiumait és végül is ott maradt a King's College-nak repkénnyel befutott ősi palotái, örökké zöld pázsitjai között. Élvezetében annak a nagy kiváltságnak, mely ma már királyoknak sem jut osztályrészül.

A betegesen vékony és törekeny ifjú orvosai tanácsára szakadatlanul, csaknem kilencven éven át megfeszített erővel küzdött a mostoha éghajlat ellen, hogy életben maradjon, egészségét megtartsa, szervezetét erősítse és dolgozni tudjon. Testi gyengesége folytán kikapcsolódott a sportból, bár az első angolok egyikévé lett, akik az Alpok csúcsait megmászták. Míg mások már akkor a növekvő gyorsaság eszményének hódoltak, ő csendes kitartással hajtotta triciklijét Cambridge-től Firenzéig, amit a kortársak egyrészt mulatságosnak, másrészt a maga nemében rekordnak tekintettek. Bár lassan járt, de ha tehetett, folyton ment és a lehetőség határain belül vakmerően mozgott a Matterhorn és a Mont Blanc hágóin. Hosszú évtizedeken át folytatott szenvedélyes barangolásainak egyes részleteit festői színekkel örökítette meg emlékirataiban.

Ki gondolná, hogy ennek az alpesi magaslatokba vágyó vézna ifjúnak ugyanilyen szélsőségei voltak a társadalmi életben is? Mikor Etonban tanult, hosszú délutánokat és estéket töltött a könyvtárban, melynek festett ablakain keresztül annyiféle színben hatolt be a sápadt angolországi nap. De aki azt hinné, hogy könyvmollyá lett, mert ő maga úgy hitte, hogy sötétben meg tudott volna találni, minden keresett könyvet, azt meglepné az a vágy, amely benne a társaság, a világ és a politika után égett.

A műzsák ebben az ellentétes irányban is támogatták. Özvegyen maradt anyja Windsorból Brüsszelbe költözött és a serdült ifjú 1854-ben már Lipót belga király kíséretében utazott Calais-ba, ahol az III. Napóleon francia császárral találkozott. A krími háború népszerűtlensége az érzékeny lelkű Browningot a vesztés Oroszország oldalára állította, s ekkor fogamzott meg benne az az elhatározás, hogy a nyugatias-gondolkozású konzervatívok helyett a biblikus nyomokon haladó, de nem az oroszok sikeres propagandája nélkül a görög és görög-szláv kereszténységért lelkesülő liberálisok mellé fog állani. Ez utóbbiak vezére, Gladstone Ewart Vilmos, nem kis mértékben volt felelős azért, hogy a brit kormány 1914-ben Oroszország oldalára

állott. Már 1880-ban adott pártprogrammja is, melynek alapján Browning a politikai életben résztvett, merőben oroszbarát programmnak bizonyult.

A nagyvilág tehát nem kevésbé vonzotta Browningot, mint Eton és Cambridge könyvtárai. Ma sem olvashatjuk érdeklődés nélkül azokat az élénk útleírásokat, melyeket a ködben, esőben, szélben fázó, gyöngé szervezetű, de az életért folytatott küzdelmében télen is a szabad folyóban fürdő Browning, mint ifjú, majd mint meglett férfi és végül mint agg tudós Párizson és az Alpokon át a napsütötte, meleg Itáliába tett kirándulásairól írt. A turini angol követ már első útján ebédre hívta meg. Fox angol tábornok párbajsegédnek kérte fel akkor, amikor a Rómát megszállva tartó francia csapatok parancsnokával verekedni akart. Így történt, hogy Browning a Palazzo Barberini estélyein, a korabeli nagyvilág fényében a tapasztalat és életbölcsetség professzorává képezte ki magát, de ugyanez a Browning, aki annyira vágyott a kék olasz ég után, másnap egész délelőtt ott üldögélt a vatikáni könyvtár kódexei között. Ime, ugyanazok a szélsőségek voltak meg benne a tanulásban is, mint a szervezet edzésében és magánéletében.

Ő maga mondotta el emlékirataiban, hogy ezek az ismeretekben és tapasztalatokban annyira gazdag utazások érlelték meg benne azt a gondolatot, amelyből később egy új nevelési módszert hámozott ki: a tanítvány érdeklődésének felkeltését a világ és az élet iránt, továbbá egy új tanítási módszert: az államférfiúi nevelést, amihez nem elég az írott könyv, mert ahhoz az élet könyve szükséges.

Már az elmondottakból is észrevehetjük, mennyire szorosan egybefonódott az élettel az a tanár, aki vezna gyermekként húzódt meg a könyvtár félhomályában, de a kódexek közül az Alpok magaslataira ment, hogy élesebb és tisztább levegőt szívhasson, a hőmezőkről pedig a fejedelmi udvarok és kancelláriák parkettjein a korabeli Európát irányító elmék és hatalmak sorában vegyült el. Ne feledjük el, hogy az 50-es és 60-as években történt ez, akkor, amikor az 1849-i osztrák iskolai rendtartás minden ajtót és ablakot gondosan elzárt a magyar fiúk előtt, hogy a szabadba ne jussanak, ne lássák és ne érezzék a nap fényét és melegét, ne ismerjék meg a világot; akkor, amikor a jobb érzésű magyarok nem kaptak útlevelet, és a világot megismerni vágyó magyar nem talált kielégülést. Azokban a szomorú időkben Browning már a világ ismeretét hozta haza tanulnivágyó angol növendékeinek, akik az ő nyomában szintén útra keltek, hogy megismerjék a világot, amelyről annyi szépet hallottak. „Ezekben az én külföldi utazásaimban — írta emlékirataiban — valószínűleg meg azokat az elgondolásokat, melyeket a magam nevelésére találtam ki. Megtanultam azoknak az országoknak a nyelvét, amelyekben megfordultam; tanulmányoztam intézményeiket, megismerkedtem vezető embereikkel. Layard külügyi helyettes államtitkár intézkedett, hogy utazásaim alatt a külügy-

minisztériumtól ajánlóleveleket kapjak a követekhez és nagykövetekhez, hogy munkámban segítségemre legyenek. Így lettem vendégévé a legtöbb európai kancelláriának és így mentem át azon az előképzésen, amelyre szükségem volt ahhoz a kitűzött célhoz, hogy államférfiakat nevelhessek.“

Ez a cél ugyan még messze volt, mert Browning 1860-ban csak az Eton College magisterévé lett és egyelőre kisebb fiúkat nevelt; a korszak pedig nem a történelmi és politikai, hanem a természettudományok hajnala volt. Így Browningra sem a diadal, hanem az úttörés nehézségei vártak. Még egyéb akadályokra is találhatunk, ha Etonba visszakisérjük őt.

Etonon nem a nálunk megszokott nappali üzemből levő barakkiskolákat kell értenünk, hanem nevelőintézetet, helyesebben olyan iskolát, amely középkori jellegét nagyjában megtartotta. Eton telepén csaknem ezer növendék tanult és élt családias otthonokban szétszórva. Browningot nagyműveltségű anyja kísérte el és 40 növendéknek nyújtott a szülői házat pótló tiszta, meleg otthont, amelyben fia kora reggeltől késő estig fáradt nevelésükön. Nagy képzettsége mellett még jobban hasznát vette vasigyekezetének, türelmének és kitartásának, pedig azokhoz teste sem volt erős. Browning háza mégis nagyon kimagaslott a többi mesterek házai közül. Általános vélemény szerint tanári és nevelői munkájával ő is letett egy követ, talán egy egész pillért és nem is a leggyengébbet ahhoz a nagy épülethez, amelynek neve: brit hatszög és birodalom.

Emlékiratainak első kötetében elmondja, hogy egy vasárnap délelőtt a zermatti szálloda nagy ebédlőjében a véletlenül ott lévő angoloknak az oxfordi püspök prédikált arról, hogy a Matterhorn merészen égbetörő csúcsát még senki sem hódította meg. Az iskolai munkától fáradt, gyenge szervezetű Browning tekintetét lenyűgözte az a kép, mely szeme elé állította az ablakon keresztül a neki elérhetetlen, szinte himalájai magaslatokból alánéző csúcsot. Mindenki tudta, hogy a prédikáció ideje alatt angol turisták igyekeztek elérni a napban fürdő csúcsot, de Browning értesült az elsők között arról, hogy az expedíciót katasztrófa érte. Etonban is Browning házának teljesítményei jutottak el a legmagasabb régiókba. Mi több, anyja házat más diákok látogatása előtt is meg kellett nyitnia, s a többi mesterek nem tudták növendékeiket visszatartani attól, hogy ne hallgassák a náluk híresebb nevelő előadásait.

Browning semmit sem tudott az emiatt ellene szőtt összeesküvésről. Mikor Berlinbe érkezett, a német trónörökös angol felesége, Viktória hercegnő, fiának, a későbbi II. Vilmos császárnak nevelését kívánta reá bízni. Rómába érkezve, Minghetti olasz miniszterelnök levélben kérte meg, hogy nézze meg Itália középiskoláit és mondjon véleményt róluk, hogy az olasz középiskolai oktatásban esetleg reformokat létesíthessenek. Mikor Etonba visszaérkezett, a college headmastere levélben közölte vele, hogy Etonban többé helye nincsen, háztartását fel kell

osztatnia s el kell hagynia Etont, ahol egykor tanult és másfél évtizeden át tanárkodott. Okul azt hozták fel a mesterek, hogy más házak látogatása mögött erkölcsileg kifogásolható dolgok lehetnek és ezzel a váddal sikerült elérni a rögtöni eltávolítást.

Barátai ellenállásra buzdították, tiszleői retorziókra biztatták, életirója — Wortham — pedig örök hibául róttá fel neki azt, hogy hallgatott és szó nélkül eltávozott. Anyja Windsorban telepedett meg, ő maga pedig a King's College kitüntető meghívása folytán Cambridge-be költözködött. A középiskolai tanárból így lett elégtételképen egyetemi professzor, a tudomány aszkétája, aki a könyvekben keresett vigasztalást. A könyvek őt is, éppen úgy, mint más embert, megvizsgálták, mi több: 33 évi egyetemi tanári működése alatt Cambridge büszkeségévé, legkiválóbb és hírneves tanárává tették.

Jövedelmi forrásai megcsappantak ugyan, mert Etonban évente háromezer fontot keresett, de közelebről kell megnézünk, hová került és hogyan emelkedett fel a száműzött, aki Etonból csak hétezer kötet könyvét és egy méltatlan elbánás keserű emlékeit hozta magával.

Mindenekelőtt otthont kapott, amelyről élete végéig ő maga is azt mondotta — mást alig mondhatott volna —, hogy az minden tekintetben megfelelt igényeinek. Csodálatos egy otthon volt az, amelyet Európa fejedelmei és híres emberei látogattak; amely valóban tele volt ugyan könyvekkel, de azok között két zongorájának akkordjait műbarátok élvezték; amelyet aszkéta lakott ugyan, de olyan, aki a világban élt és akinek kandallója körül Anglia legjobb fiai beszéltek meg a közélet és politika legfontosabb kérdéseit. Egyetemi előadásait a szobái alatt levő kis teremben tartotta. Sohasem volt sok hallgatója, de az a kevés egyén, aki oly szerencsés volt, hogy őt hallgathatta, őt világrészbe hordotta szét azt a kincset, melyet a mester pazarul szórt szét hallgatói között. Ma is előttem áll még a kis terem, amelynek vastag falait régi, megbarnult keményfa borította be. Azok a falak már akkor megvoltak, amikor Kolumbus Amerikába indult, de kandallójában már nem fa égett, hanem lancashire-i szén. A padokban, minden ülőhelyen, minden előadás előtt negyedrért alakú merített papírlapok és frissen hegyezett lúdtollak voltak. Mindenki azzal írhatott, amivel akart, de az egyetem nyolc évszázad óta lúdtollat készített oda minden reggel, minden előadás előtt, minden hallgatójára. A nyitott ablakon keresztül egész télen át az udvar pázsitjának üde zöldje látszott, amelyen végigfeküdt a reggeli nap. A pázsit mögött a háttér az építőművészetnek világhírű remeke, a King's Chapel zárta be; a zöld fűből kiemelkedő gótikus épületre mindenki mindenkor visszaemlékezik, aki az elmúlt századok alatt valaha ebben a teremben ült. Negyedóránként lágy zenével köszöntött be az ablakon át a Great Saint Mary egyházának harangjátéka, mely mindenkinek fülében cseng, aki valaha Cambridgeben élt. A padokban a jól nevelt, komoly hallgatóság nem várta tanárát,

mert az a 15–20 ifjú, aki a kollégiumra beiratkozott, a kandalló körül beszélgetett. Amikor megnyílt az ajtó, mindenki elfoglalta helyét. A lúdtollak sercegni kezdtek. Megkezdődött az előadás.

Nagy tévedés azt hinni, hogy az egyetemi oktatás pusztán abból a parádés előadásból áll, amelyet a tanár gyakran felóra alatt elmond vagy elolvas. Az az egyetem, amely csak erre és a vizsgálatokra szorítkozik, sem nem tanít, sem nem nevel. A kontinentális egyetemeken is észrevették, hogy a komoly munka a kutató és nevelő intézetekben folyik, és lassankint az angolszász példák után indulnak, amelyek hívek maradtak azokhoz a régi hagyományokhoz, melyek szerint az egyetem nemcsak tanít, előad és vizsgáztat, hanem kutat és nevel, tudományos és nemzeti haladást szervez, előkészít, jövőt épít fel, társadalmakat tart össze és organizál.

Hogy Browning professzor hogyan nevelt, arra nézve talán elég volna megemlítenünk azt, hogy a King's College bennlakó növendékei az ő ideje alatt ötvenről másfélszázra szaporodtak. Az aszkéta professzor azonban nemcsak a maga, hanem az egész egyetem hallgatói előtt megnyitotta otthonát és a cambridge-i kollégiumok válogatott fiai, de még Oxfordból is számosan jöttek, hogy résztvegyenek azokon az esti megbeszéléseken, amelyek az ő lakásán folytak. Politikai nevelésének fontosságát csakhamar észrevették, és mivel ő maga is erre igyekezett a fősúlyt fektetni, vendégei 1876 október 23-án társasággá alakultak. Ez a társaság, amelynek mindenkor csak 12 tagja volt, 1908. március 9-ig 473 összejövetelt tartott. A bejutás egyike volt a legnehezebbeknek. Az ülés hetenkint egyszer, teával kezdődött. Azután felolvasták a napirendre tűzött kérdés előadmányát és megkezdődött a vitatkozás. Ne csodálkozzunk rajta, ha ebből a politikai nevelő iskolából olyan emberek léptek az angol közéletbe, mint Curzon lord, aki nagyobb birodalmon uralkodott, mint Nagy Sándor, vagy Sir Austen Chamberlain, a konzervatívok mai vezére Angliában. Még különösebb siker volt ez, ha meggondoljuk, hogy Browning maga nem volt konzervatív, hanem a liberálisoknak is a radikális szárnyához tartozott. Egyszer egy ebéden, ahol szomszédja voltam, hirtelen azzal a kérdéssel fordult hozzám, hogy milyen párti vagyok. Mikor azt feleltem, hogy konzervatív, röviden azt válaszolta: „Remélem, otthon.” A szomszédok elnevelték magukat, pedig íme, Sir Austen Chamberlain is Browning estéin képezte ki magát a konzervatívok parlamenti vezérévé.

Ez a híressé lett *Debating Society* nem az egyetlen alkotása volt Browningnak. Hasonló pedagógiai értéke volt az általa 1891-ben megalapított tanárképző intézetnek (*Day Training College*), amely az ő idejében, 1908-ig, tehát 28 éven át, minden támogatás nélkül 140 tanárt képezett ki és helyezett el biztos állásokban. Mikor egyszer megkértem, mutatná meg nekem intézetét, előbb villásreggeliire hívott meg, hogy étkezés alatt el-

mondhassa, mint hozta létre, mi a célja és milyen eredményeket ért el az intézet, hogy miben különbözik a mi tanárképzésünktől, amelyet a budapesti gyakorló-gimnáziumban volt alkalma látnia és hallania. Lunch után egy kétkerekű *cab* vitt bennünket a vigasztalan Paradicsom-utcába, hol egy nappali üzemben levő, tehát nem bennlakásos középiskola tanulói osztályokba sorozva ültek padjaikban. A katedrán senki sem ült; a tanár állva-sétálva foglalkozott a tanulókkal, akiket egymásután szólított fel és akik a különben csekély és könnyű, másnapra feladott leckét ott a helyszínen elvégezték és megtanulták. A tanárjelöltek az előtérben ültek és óra után a tanári szobában beszéltek meg az előadás anyagát, hiányait és előnyeit.

A cambridge-i egyetem kezdettől fogva nagyra tartotta és megbecsülte tanárát, aki egész egyéniségét az egyetem szolgálatába állította. Voltaképen a cambridge-i egyetem örökítette meg Browning nevét is, amelyet Eton mesterei és headmastere ki akartak törölni az emberek emlékezetéből az elért siker miatt.

Pedig Browningnak voltak határozott gyöngeségei és ezek között nem az etoni kudarc volt a legnagyobb, mert ő Etonban is inkább sikert aratott. Hibái és gyöngeségei között gyenge szervezetén kívül meg kell említenünk túlságos eklektikus természetét és féktelen szabadságszeretét, amely zárandokhelylye alakult studiójának csendes nyugalmból politikai célok és kudarcok felé sodorta.

Tudását éppen úgy szétforgácsolta, mint ahogyan idejét és erejét is másoknak bocsátotta rendelkezésére. Magának semmit sem tartott meg azon kívül, amivel eltemették. Pedig annyira szerette a tudományt, hogy még az általa megszervezett tanárképzésben is inkább csak emlékét kívánta megörökíteni annak, hogy valamikor ő is *schoolmaster* volt.

Browning voltaképen historikus volt. Ha valaki csupán könyvei alapján ismerte volna, alig tudná meg, hogy pedagógiával is foglalkozott. Nálunk annyira ismert kis összeállítását otthon alig ismeri valaki, ellenben ma is forgatják fontos okmánygyűjteményeit, Napóleonról írt munkáit és *A modern világ története* cím alatt kiadott utolsó nagy művét, amelyben egyetemi előadásainak anyagát tette közzé. A történettudományok felvirágzását Cambridge-ben, ahol az ő idejéig főleg a természettudományok virágoztak, nagyrészt Browningnak tulajdonítják. Sokan éppen ezt tartják legnagyobb érdemének, ezért illő, hogy erről a működéséről is megemlékezzünk. Mindenestre meg kell említenünk, hogy bensőséges jó barátja volt neki Acton lord, aki hosszú és előkelő életpálya után 1895-ben Cambridge-ben vállalt modern történelmi tanszéket és aki — nem Browning nélkül — megindítója lett a *Cambridge Ancient, Medieval és Modern History* sorozatoknak. Voltaképen Browningnak kellett volna mindezeket a munkálatokat megszerveznie és a tanszéket ellátnia, ő azonban — Goethével foglalkozott. Mint kiváló Goethe-kutatót, őt kérte fel az Encyclopaedia Bri-

tannica szerkesztősége, hogy a Goethéről szóló terjedelmes cikket megírja. Így történt, hogy Browning az ő segítségével megindított nagy cambridge-i történelmi munkákban mindössze csak egy fejezettel szerepelt. Idejét a klasszikus zene csodálatában töltötte el és amíg Weimarban Goethe leszármazottáival keresett ismeretséget, Bayreuthban Wagner Richárd zenéjét hallgatta. Mégis éppen olyan kevéssé alkotott a zenében, mint ahogy nem írt esztétikát sem azért, mert egyik legjobb barátja Pater Walter volt. Inkább az Alpokban bolyongott és a napsütötte Itáliát kereste fel, majd a spanyol földet és Oroszországot, Indiát és Délafrikát utazta be, mindenünnen új ismereteket hordva össze és ködös téli estéken pazar bőkezűséggel öntvén azokat hallgatóinak lába elé. Aki lehajolt, briliánsokat szedhetett fel emlékül attól, ki még életében szétosztogatta kincseit és maga szegényen halt meg.

Féktelen szabadságszeretete viszont a politikai kudarcok sorozatát idézte elő. Mint a liberális párt egyik előkelő tagja, háromszor lépett fel képviselőnek, de sohasem kapott kerületet. Birminghamben Chamberlain Józsefnek, a nagy államférfinak ellenfele volt; bukása után a fiatal Chamberlain mégis őt hallgatta és egyik kedves tanítványa lett neki. Az ő neveltje volt Curzon lord, India későbbi alkirálya és a brit kormány külügyminisztere, ki haláláig benső barátja maradt. Meghívására 1903-ban Indiába utazott és attól kezdve India legkiválóbb tanulói Browning keze alá kerültek. Ha politikusokat vagy államférfiakat nevelő módszereire és munkájára, ezek sikereire gondolt, akkor Curzon lord jutott eszébe, ki fényes udvarából Egyiptomtól a Csendes-óceánig uralkodott. Fejedelmi udvarának fénye a mester ősz fejét is bearanyozni látszott, de mikor Bexhillben együtt találtam őket, akkor már elmultak a szép idők. Curzon lord akkor már elhagyta Indiát. Mesésen gazdag felesége még ott lovagolt egyideig a bexhilli part széles aszfaltján, de rövid idővel azelőtt leesett lováról és meghalt. Egy viharos téli estén Curzon lordot egyedül találtam a parton. Feltűrt gallérral, szürke sapkában, mozdulatlanul nézte a tengert és a bős elemek harcán feledte megtört tekintetét. Browningot mindez nem zavarta meg. Dúdolva ült az ebédhez, miután a gyöngye fiúból hetvenévesse lett öreg ember szmokingban súlyzókat dobált hálósobájában. Mikor lejött, olyan volt, mintha valaki Lawrence festményéből vágta volna ki. Megállt és azt mondotta, hogy Konstantinápoly legyen az oroszoké. Arra gondoltam, hogy ha ezt odakünn Curzon lord hallaná, ki az orosz hatalmi férveket egymás után hiúsította meg, a tengerbe vetné magát. A mesterre mosolyogtam, de az komoly megütközéssel fordult felém: „A kérdés komoly, a maga hazája pedig az orosz hatalom torkában van.“

Az oroszbarát Gladstone nyomában valóban úgy látta, sőt nagy történelmi művében nyíltan is megmondotta, hogy az 1878-i berlini szerződést nem lehet a keleti kérdés megoldásá-

nak tekinteni. Szerinte az oroszok nem tudták felszabadítani a balkáni keresztényeket és ezért Gladstone nyomában ő is elszántan szembefordult a török uralommal. Ezért kívánta, hogy Konstantinápolyban az orosz legyen az úr, de magyarországi utazása után nagyon eltért politikai vezéréől abban, hogy Ausztria-Magyarországot a török hatalomtól megkülönböztette és nem kívánta prédául odadobni az orosz hatalomnak. Egy előadás végén éppen felállottunk, amikor váratlanul hozzám intézte szavait, ami sem azelőtt, sem azután sohasem fordult elő. Azt mondta, hogy Ausztria és Magyarország jobban tenné, ha szorosabban összefogna. Szerinte Ausztria kész volna erre, de Magyarország ellenáll. Nem szabad felednünk, hogy akkor nagy alkotmányjogi harcok folytak és mindnyájan el voltunk telve az államjogi és kormányzati függetlenség eszméjével. Szerényen megjegyeztem, hogy bármennyire kitüntető rám nézve a megszólítás, tisztelettel meg kell állapítanom, hogy Ausztria és Magyarország államjogilag éppen olyan külön áll, mint Anglia és Franciaország. A professor meghajtotta magát és papírjait véve szótlanul megindult az ajtó felé. Ma már mindnyájan tudjuk, hogy Magyarország valóban az orosz hatalom torkában van és mindnyájan érezzük, hogy a szét-darabolt monarchia romjain az egyetlen vigasztalás az a remény, hogy másokkal összefoghatunk. Ma már én is úgy érzem, hogy az látnoki figyelmeztetése volt annak a mesternek, aki ismerte Európa vezető államférfiait és Európa részére maga is nevelt vezető embereket.

Az összehasonlító politikából tartott előadásain Wilson amerikai professzornak az államról írt munkáját használtuk, amelynek angol kiadásához Browning írt előszót 1903-ban. Ki gondolta még akkor, hogy másfél évtized múlva ugyanez a Wilson mint Amerika elnöke fogja befejezni a világháborút és hogy az európai politika útvesztőiben el fog veszni az a szép fejezet is, amelyet a magyar alkotmányos fejlődésről írt és amelyet Browning vitt be az angol jogi és politikai képzés műhelyeibe?

Browning eklekticizmusát éppen olyan kevésbé volt szabad rendszerként elbírálni, mint politikai radikalizmusát. Inkább azt kell gondolnunk, hogy a mostoha éghajlattal és az elemekkel az életbenmaradásért folyt küzdelemben fejlődött ki benne az öntudat olyan mértékben, ahogyan megvolt, bár ez öntudattal sohasem párosult az a rideg és megalázó modor és fellépés, amit nálunk gyakran az egyéniség javára írnak. Amikor Browning megszületett, az orvos halottnak vélte és félretolta. Csak bátyja vette észre, hogy a csecsemő félrehúzza száját és az ő figyelmeztetésére mentették meg az életnek. Senki sem hitte azonban, hogy életben fog maradni és hetvenéves már elmúlt, amikor egyszer eltűnődve azt mondta nekem, hogy élete legnagyobb teljesítményének nem sikereit, hanem azt tartja, hogy hetven éven át életben maradt. Az ő radika-

lizmusa sem olyan volt, amilyennek mi szoktuk elképzelni a radikalizmust, hogy a fennálló rendbe ütközik, mert ő a fennálló rendet csak hibáitól megtisztítani, formálni, alakítani törekedett. Egyszer olyan tónusban beszélt az ebéd alatt, hogy meggyőződéses republikánusnak tartottam. Mikor azonban ebéd után villájának emeleti szobájába mentünk, és ő ment elől, mert Angliában a házigazda mindig megelőzi minden rendű és rangú vendégeit, az ajtót kinyitva, megállt. Valamennyien odanézünk. Velünk szemben a falon az uralkodó VII. Edvárd képe, alatta Edvárd királynak hozzá intézett levele függött a falon. Hátrafordult és végignézett rajtunk. Azután jobbkarjával a képre mutatott és félhangosan, olyan tisztelet hangján, amilyent a férfias Anglián kívül sehol sem lehet hallani, csak ennyit mondott: „the King.“ Mindenki elhallgatott.

Sajnos, az az év, amelyet oldalán tölteni szerencsés voltam, közéleti szereplésének már utolsó éve volt. Egy délután, mikor búcsúlátogatásom után a kollégium pázsitos udvarára léptünk, azzal köszönt el, hogy ő is elmegy. Mikor hazarétem, itthon tudtam meg, hogy érdemekben és nagy sikerekben gazdag háromévtizedes megfeszített munka után nyugalomba vonult. Levelei még egyideig megtaláltak és magányos óráimban kedves emlékek lángját gyújtották fel bennem, de kitört a háború és a fonál megszakadt. Browning akkor már a ködös Albion helyett a derűs Itáliában élt. Senkije nem volt és az aszkéta hazájától távol, mindenkitől elhagyottán halt meg. Nem szólt utána még egyszer a napfényben fürdő, nevető gyepen át a Great Saint Mary Church harangjátéka, mely ha éjfél utött és Cambridge valamennyi harangjának jelt adott, akkor csendes éjtszakákon egy negyedórán keresztül élvezhette a magányos vándor az éjféli óraütést. Vajjon az ő estéjén, az ő képzeletében is megszólaltak-e ezek a cambridge-i harangok, amelyek annyiszor vitték be ablakán a harmónia ritmusát? S vajjon eszébe jutott-e az a nyugalmas lemondás, amellyel emlékiratainak első kötetét egykor lezárta: „*Claudite iam rivos, pueri, sat prata biberunt.*” Zárjátok el a zsilipet, fiúk, már elég vizet ittak a rétek.“ Mert az ő életének örökös küzdése mellett — és ebben van az ő igazi nagysága — nem a küszködő ember gondterhes arca áll előttem, hanem az a kép, amelyet nyugalomba vonulásakor dedikált nekem és amelyen elsimult arcvonásaiból egy dús tapasztalatokban eltöltött gazdag életnek nyugodt derűje tükröződik.

Bármiként legyen a dolog, nem válhatok meg emlékétől anélkül, hogy magyarországi útjáról meg ne emlékezzem.

Browning professzor 1906-ban, az *Eighty Club* közép-európai útján került Magyarországra. Minthogy a látogatók az akkor uralmon levő magyar kormány vendégei voltak, Browningot Apponyi Albert gróf vallás- és közoktatásügyi miniszter fogadta és kérte meg, hogy keresse fel Budapest iskoláit és mondja el neki benyomásait. Browning írásban válaszolt.

Education in Budapest című tanulmánya egyik fejezete volt annak az emlékkönyvnek, amelyet a klub tagjainak visszatérése után, 1907-ben Londonban kiadott (*Hungary, its people, places and politics. The visit of the Eighty Club in 1906.* London, 1907. 263—80. l.). Az első napon az Erzsébet-Nőiskolát látogatta meg és azzal a meggyőződéssel távozott, hogy a magyarok mégsem mongol eredetűek. Ebből szomorúan állapíthatjuk meg azt, hogy milyen ismeretek forogtak közkézen Magyarországról a külföldön, ahol a trianoni határokat nem ismert területeken vonták meg az asztalra terített térképeken. Azután vezetői egy realiskolába kalauzolták, ahol angolul értő fiúkkal találkozott. Este az orvosi kar helyiségeit és a klinikákat, másnap egy főgimnáziumot és a pedagógiumot mutatták meg neki, majd a Ferenc József-Nevelőintézetet és végül a műgyetemet. A harmadik napon a gyakorló-gimnáziumot és egy iskolát Budán, amelyben elemi és középiskola volt együtt. A negyedik napon Apponyi megkérdezte, hogy mi a véleménye a magyar közoktatásügyről, mire Browning írott jelentésben foglalta össze benyomásait. Sajnos, ezt a jelentést nem találtuk meg.

Emlékiratainak halála előtt, 1923-ban kiadott második kötetében is megemlékezett budapesti látogatásáról. Azt mondta, hogy Apponyi nagyon meg volt elégedve a jelentéssel, ki nyomatta, sőt az a professzor arcképével együtt szembeöltő helyet foglalt el az 1908-i londoni magyar tanügyi kiállításon.

Nem tudom, vajjon emlékezik-e még valaki arra, hogy harminc évvel ezelőtt. Browning professzort fogadta vagy kísérte Budapesten. A véletlen azonban úgy hozta magával, hogy akkori cambridge-i tanítványa ebben a pillanatban ugyanannak a Ferenc József-Nevelőintézetnek vezetője, amelyet egy napon meglátogatott és ahol emlékiratai szerint olyan jól érezte magát. A sorsnak az a kiszámíthatatlan fordulata, mely engemet 1907-ben az ő cambridge-i kollégiumába s magas színvonalú történelmi és politikai iskolájának műhelyébe vezetett, ugyanez a véletlen egy emberöltővel azután, születésének századik évfordulóján, csekélységemnek adta meg azt a kiváltságot, hogy ebben az előkelő társaságban róla emlékezzem. Ebből az alkalomból kérem a magam részére annak a kiváltságnak engedélyezését, hogy úgy is, mint annak az országnak igénytelen fia, hol az ő nevét annyian ismerték és az ő kis könyvét annyian használták a maguk okulására és képzésére, a magyar tanárság részéről, de úgy is, mint az ő cambridge-i tanítványa, végül pedig annak az intézetnek részéről, amelyet meglátogatott és amelyről oly nagy elismeréssel nyilatkozott, legalább gondolatban letegyem ércnél maradandóbb emlékének oltára előtt az emlékezésnek azt a koszorúját, amellyel az ő magányos temetéséről a háború következményeinek millió baja és szomorúsága között magyar tisztelői önhibájukon kívül távolmaradtak.

HORVÁTH JENŐ.